

Історія

УДК 322:271/279(477.82)"1939/1991"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20617133>

**Організаційні моделі державно-церковних відносин на Волині в
радянський період у середовищі православних, римо-католицьких і
протестантських громад**

Стоколос Надія Георгіївна,

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри богослов'я

ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»,

м. Буча, Київська область,

<https://orcid.org/0000-0002-2112-4745>

Прийнято: 19.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу організаційних моделей державно-церковних відносин на Волині в радянський період (1939–1991 рр.) у трьох конфесійних середовищах: православному, римо-католицькому та протестантському. На основі порівняльного підходу автор доводить, що радянська держава не застосовувала єдиної уніфікованої релігійної політики, а виробляла диференційовані управлінські стратегії залежно від чисельності, етнічних асоціацій, ступеня керованості та місіонерської активності кожної конфесійної спільноти. Розкрито базовий механізм радянського контролю над релігійним життям: систему реєстрації громад, інститут уповноважених Ради у справах релігій, нагляд органів державної безпеки за духовенством і вірянами. Показано, як формально задекларована конституційна свобода*

совісті розходила з реальною практикою адміністративних обмежень, переслідувань і планомірної ліквідації громад. Щодо православних парафій Волині виявлено модель «контрольованої інтеграції», коли церква зберігала мінімальну інституційну структуру ціною повного підпорядкування державним інтересам і відмови від суспільної самостійності. Римо-католицькі громади опинилися в умовах поступової маргіналізації, зумовленої катастрофічним кадровим дефіцитом, асоціацією з польською етнічною ідентичністю та підозрою щодо зв'язків із «ворожим» Ватиканом. Протестантські спільноти євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня зазнавали адміністративного дисциплінування і переслідувань насамперед через свою організаційну гнучкість, місіонерську практику та транснаціональні зв'язки, що принципово суперечило логіці централізованого контролю. Зроблено висновок, що диференційований характер радянської релігійної політики свідчить про її переважно управлінську, а не суто ідеологічну природу: різні конфесії ставали об'єктами різних технологій державного контролю над суспільною різноманітністю.

Ключові слова: державно-церковні відносини, Волинь, радянська релігійна політика, православна церква, римо-католицька церква, протестантські громади, антирелігійна кампанія, конфесійна політика.

Organizational Models of State-Church Relations in Volhynia during the Soviet Period among Orthodox, Roman Catholic, and Protestant Communities

Nadiia Stokolos,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Theology,

Ukrainian institute of arts and sciences, Bucha, Kyiv region,

<https://orcid.org/0000-0002-2112-4745>

Abstract. *The article analyses the organizational models of state-church relations in Volhynia during the Soviet period (1939–1991) across three confessional environments: Orthodox, Roman Catholic, and Protestant. Drawing on a comparative approach, the author argues that the Soviet state did not apply a single unified religious policy, but instead developed differentiated administrative strategies based on the size, ethnic associations, degree of manageability, and missionary activity of each religious community. The article examines the fundamental mechanisms of Soviet control over religious life: the community registration system, the institution of commissioners of the Council for Religious Affairs, and state security surveillance of clergy and believers. It demonstrates how the formally declared constitutional freedom of conscience diverged from the actual practice of administrative restrictions, persecution, and the systematic dissolution of communities. With regard to Orthodox parishes in Volhynia, a model of «controlled integration» is identified, whereby the Church retained a minimal institutional structure at the cost of complete subordination to state interests and the renunciation of any social autonomy. Roman Catholic communities found themselves subject to gradual marginalization, driven by a catastrophic shortage of clergy, their association with Polish ethnic identity, and suspicion of ties to the "hostile" Vatican. Protestant communities – Evangelical Christian Baptists, Pentecostals, and Seventh-day Adventists – faced administrative disciplining and persecution primarily because of their organizational flexibility, missionary practices, and transnational connections, all of which fundamentally contradicted the logic of centralized control. The article concludes that the differentiated character of Soviet religious policy reflects its predominantly administrative, rather than purely ideological, nature: different confessions became objects of distinct technologies of state control over social diversity.*

Keywords: *state-church relations, Volhynia, Soviet religious policy, Orthodox Church, Roman Catholic Church, Protestant communities, anti-religious campaign, confessional policy.*

Постановка проблеми. Волинь як регіон, що впродовж радянського часу охоплював територію сучасної Волинської та Рівненської областей, вирізнялася виразною конфесійною різноманітністю. Тут співіснували православні громади, що становили більшість, численні римо-католицькі парафії як спадщина польського культурного впливу, а також розгалужені протестантські спільноти – баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня та інші. Ця поліконфесійність перетворювала Волинь на особливо складний об'єкт для радянської релігійної політики, змушуючи владу виробляти диференційовані підходи до кожної з груп [1]. Питання про те, яким чином радянська держава будувала свої відносини з різними релігійними спільнотами, залишається актуальним у контексті сучасних дискусій про природу радянського секуляризму, механізми тоталітарного контролю та специфіку регіональної релігійної історії. Хронологічно стаття охоплює період від включення Волині до складу УРСР у 1939–1940 роках і повоєнної радянзації до розпаду СРСР у 1991 році, з акцентом на добу «зрілого» радянського режиму 1950–1980-ті роки. Основна проблема дослідження: чи існувала єдина уніфікована модель радянської релігійної політики, чи влада застосовувала різні організаційні схеми залежно від конфесійної приналежності, чисельності, етнічних асоціацій та рівня керованості тієї чи іншої спільноти [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянська держава формально декларувала свободу совісті, відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Конституція СРСР 1936 року гарантувала «свободу відправлення релігійних культів», а Конституція 1977 року відтворювала ці положення в дещо розширеному формулюванні. Проте між правовою

декларацією та реальною практикою існувала принципова прірва. Ключовим інструментом державного контролю над релігійним життям стала Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР – установа, створена в 1965 році шляхом злиття Ради у справах Російської православної церкви (заснованої 1943 р.) та Ради у справах релігійних культів (заснованої 1944 р.). Через мережу уповноважених на рівні союзних республік і областей Рада здійснювала нагляд за кожною зареєстрованою релігійною громадою на всій території СРСР [3].

Реєстрація була ключовим механізмом контролю, оскільки лише зареєстровані громади отримували право на легальне існування могли орендувати або використовувати молитовні приміщення, проводити публічні богослужіння, вести метричні записи. Відмова в реєстрації або її скасування автоматично виштовхувало громаду в підпілля, де вона ставала об'єктом переслідування за «порушення законодавства про культу». Місцеві органи влади виконавчі комітети обласних і районних рад відігравали вирішальну роль у практичній реалізації релігійної політики: саме вони вирішували питання про надання приміщень, погоджували кандидатури священнослужителів, контролювали склад двадцятки (зареєстрованих виконавчих органів громад). Духовенство перебувало під систематичним наглядом органів державної безпеки, а інформатори всередині самих громад були явищем повсякденним [4].

Обмеження релігійної активності були структурно вбудовані в радянське законодавство. Заборонялися релігійне навчання осіб до 18 років поза домом, організовані паломництва, видавнича діяльність без спеціального дозволу, благодійність та будь-яка «позакультова» діяльність церков. Антирелігійні кампанії найбільш інтенсивні в 1929–1932 та 1958–1964 роках супроводжувалися масовим закриттям храмів, арештами духовенства та примусовою ліквідацією громад. На Волині ці кампанії мали власну

специфіку, пов'язану з пізнім включенням регіону до складу СРСР і необхідністю радянзації краю, де релігійне життя зберігало значну організаційну потужність [5].

Православна церква займала особливе місце в радянській системі релігійного контролю, особливе не в сенсі привілейованості, а в сенсі специфічної функціональності для держави. Після корінного перелому у відносинах між Сталіним і Московським патріархатом у вересні 1943 року, коли влада погодилася на відновлення патріаршества в обмін на мобілізаційну підтримку Церкви у роки Другої світової війни, православ'я отримало відносно ширший простір для легального існування. Ця «угода» передбачала, що церква демонстративно лояльна до радянської системи, утримується від будь-якої незалежної суспільної ролі й не виходить за межі суто богослужбового функціонування [6].

На Волині включення православних парафій у радянську систему супроводжувалося ліквідацією Православної автокефальної церкви, примусовим переведенням громад під юрисдикцію Московського патріархату та репресіями проти тих священнослужителів, які відмовлялися від такого переходу або були пов'язані з автокефальним рухом. Особливо болісним цей процес був у 1944–1950 роках, коли паралельно тривала боротьба з греко-католицькою церквою на Галичині та спроби «нормалізувати» конфесійну ситуацію на нових радянських територіях. Православне духовенство Волині перебувало під постійним контролем кандидатури єпископів і настоятелів великих парафій погоджувалися з уповноваженим Ради у справах Російської православної церкви по Волинській і Рівненській областях [7].

Антирелігійна кампанія доби Хрущова (1958–1964) завдала православним громадам Волині значних організаційних збитків. Кількість діючих церков різко скоротилася: якщо на початку 1950-х років у Волинській і Рівненській областях функціонувало кілька сотень православних парафій, то

в першій половині 1960-х їх залишилося суттєво менше. Храми закривалися під різними приводами через нібито «аварійний стан» будівель, «відсутність парафіян», несплату податків. Водночас кадровий склад православного духовенства перебував під постійним тиском: влада домагалася, щоб священнослужителі публічно відрікалися від віри або переходили на світські професії [8].

Проте православна церква на відміну від католицької та більшості протестантських деномінацій зберігала певну інституційну структуру єпархіальне управління, семінарії (хоча й у вкрай обмеженій кількості та з жорсткими квотами на прийом), можливість видання мінімального обсягу богослужбової літератури. Ціною цієї «контрольованої легальності» була повна відмова від будь-якої суспільної самостійності та перетворення вищого церковного керівництва на елемент, функціонально інтегрований у радянську систему управління.

Становище римо-католицьких громад Волині в радянський період визначалося трьома взаємопов'язаними чинниками: їхньою меншинністю в регіоні, асоціацією з польською етнічною ідентичністю та наявністю зовнішнього центру духовної влади – Ватикану, який радянська держава розглядала як вороже «буржуазне» інституційне утворення. Ці фактори разом зумовлювали особливо підозріливе ставлення влади до католицьких парафій і посилений адміністративний тиск на них [9].

Найгострішою проблемою католицьких громад Волині був катастрофічний кадровий дефіцит. Внаслідок депортацій польського населення в 1944–1946 роках, репресій проти духовенства та обмежень на підготовку нових священників більшість католицьких парафій або взагалі не мала пастиря, або обслуговувалася нечисленними священнослужителями похилого віку. Семінарія для підготовки римо-католицьких священників у межах УРСР фактично не функціонувала, а єдиний у СРСР католицький

навчальний заклад семінарія у Ризі мав мізерні квоти прийому. Це означало, що природне відтворення духовенства було практично заблоковане, а католицькі громади поступово слабшали організаційно навіть без прямого зовнішнього тиску [10].

Зв'язок католицизму з польською ідентичністю перетворював кожну парафіяльну громаду в очах влади на потенційний осередок «польського буржуазного націоналізму». Богослужіння латинською та польською мовами, збереження польськомовної релігійної освіти в родинному середовищі, підтримка зв'язків із польськими родичами за кордоном усе це фіксувалося органами безпеки і ставало підставою для посиленого нагляду. Католицькі священики перебували під особливо ретельним контролем: їхні проповіді, контакти, переміщення систематично відстежувалися. Будь-яка спроба розширити богослужбову діяльність або провести катехизацію дітей негайно ставала предметом реагування місцевої влади [2].

Унаслідок цієї комплексної маргіналізації католицькі громади Волині впродовж радянського часу переживали поступове організаційне виснаження. Частина парафій припинила існування де-юре через відмову в реєстрації чи закриття храмів; частина продовжувала існувати де-факто, зосередившись на збереженні мінімуму релігійного життя в домашньому просторі, без публічних богослужінь і без юридичного статусу. Формально зареєстровані парафії їх залишалося обмаль існували за умов постійного адміністративного тиску та реальної загрози подальшого звуження їхньої діяльності.

Протестантські спільноти Волині – євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, а також менші групи – перебували в особливо складному становищі, що визначалося не лише загальною антирелігійною спрямованістю радянської держави, а й специфічними рисами самих протестантських традицій, які влада сприймала як особливо «небезпечні» [11].

Головною ознакою, що відрізняла протестантів в очах радянських чиновників, була активна місіонерська практика. На відміну від православної церкви, яка не вела активної євангелізації, протестантські громади спонтанно розширювалися через особисте свідчення, залучення нових членів, проведення домашніх зібрань. Домашні зібрання хаусмітинги були особливим предметом турботи влади, оскільки вони принципово не піддавалися контролю не мали фіксованого місця, не залишали адміністративних слідів, легко переносилися з квартири на квартиру при першій загрозі перевірки. Молодіжна робота протестантських громад – нехай і неформальна та конспірована суперечила радянській монополії на виховання молоді [12].

Важливим чинником було й те, що окремі протестантські деномінації мали транснаціональні зв'язки з єдиновірцями в соціалістичних та капіталістичних країнах, з закордонними радіостанціями (зокрема «Голосом Євангелія» та іншими), що транслювали релігійні програми на СРСР. Влада розцінювала ці зв'язки як потенційні канали іноземного впливу та ідеологічної диверсії. Отримання релігійної літератури з-за кордону, навіть у одиничних примірниках Біблії чи євангельської брошури, ставало приводом для кримінального переслідування.

Відносини між державою і протестантами ускладнювалися внутрішньою неоднорідністю самого протестантського середовища. Після 1961 року серед євангельських християн-баптистів стався розкол між «зареєстрованими» громадами, що діяли в межах Всесоюзної ради ЄХБ та погоджувалися на умови влади, і «незареєстрованими» Радою церков ЄХБ (так звані «ініціативники»), що відмовлялися від державного контролю. Волинські громади брали участь в обох потоках цього протистояння. Незареєстровані громади зазнавали систематичних переслідувань: штрафів, конфіскацій майна, позбавлення батьківських прав, засудження активістів до виправно-трудових таборів [13].

П'ятидесятники перебували в ще жорсткіших умовах: їхня реєстрація була можлива лише після формального приєднання до структур ЄХБ, що для більшості означало неприйнятні теологічні та організаційні поступки. Тому значна частина п'ятидесятницьких громад Волині функціонувала поза законом, перебуваючи в стані перманентного підпілля. Адвентисти сьомого дня, своєю чергою, стикалися з додатковими проблемами, пов'язаними з суботнім днем спокою: їхня відмова працювати у суботу прямо конфліктувала з виробничим розкладом радянських підприємств і ставала приводом для трудових та адміністративних санкцій.

Зіставлення трьох моделей радянської конфесійної політики на Волині – «контрольованої інтеграції» православ'я, «обмеженої терпимості та маргіналізації» католицизму і «підозри, фрагментації та адміністративного тиску» щодо протестантів дозволяє виявити загальну логіку радянського управління релігійною сферою. Вона ґрунтувалася не на рівномірному атеїстичному придушенні всіх конфесій, а на прагматичному диференціюванні, метою якого було не знищення релігії будь-якою ціною, а підтримання контрольованого релігійного простору з мінімальними суспільними витратами [14].

Православна церква була функціонально корисна режиму як інструмент легітимації зовнішньої політики (через Всесвітню Раду церков та інші міжнародні структури), демонстрації «релігійної свободи» для іноземних спостерігачів, а на початковому етапі і як засіб мобілізації патріотичних настроїв. Саме тому держава погоджувалася на її інституційне збереження, але в суворо визначених і контрольованих межах. Кількість православних парафій на Волині, попри скорочення в хрущовський час, залишалася відчутно більшою порівняно з кількістю дозволених католицьких і зареєстрованих протестантських громад.

Католицизм не мав такої функціональної корисності для радянської держави і водночас асоціювався з потенційно ворожим зовнішнім центром (Ватикан) та з польською ідентичністю, що сприймалася як чужорідна й підозріла. Це зумовлювало не фронтальне знищення, а повільну маргіналізацію через кадровий дефіцит, адміністративні обмеження та відмову в підтримці організаційних структур. Католицькі громади не знищувалися миттєво вони поступово виснажувалися.

Протестантські спільноти, у свою чергу, були неприйнятні для радянської системи через непідконтрольну динаміку свого розвитку. Їхня здатність існувати без формальних структур, розвиватися через особисті мережі, зберігати організаційну гнучкість робила їх «некерованими» в системному сенсі. Тому щодо протестантів влада поєднувала спроби інституційного приборкання (через систему реєстрації та нав'язані централізовані структури) з переслідуванням «незарєєстрованих» і безперервним дисциплінарним тиском на зарєєстровані громади.

Тривалий радянський контроль над релігійним життям залишив глибокі структурні сліди в конфесійному ландшафті Волині, які повною мірою проявилися в пострадянський час. Насамперед, державна політика призвела до деінституціоналізації релігійного досвіду для значної частини вірян: звиклі до підпільних або напівлегальних форм релігійної практики громади нерідко відчували труднощі з відтворенням повноцінного публічного релігійного життя навіть після отримання свободи [15].

Для православних громад Волині характерним наслідком стало глибоке взаємопроникнення церковних і державних управлінських практик, а також сформований за десятиліття архетип «лояльного духовенства», яке самоцензурується й уникає конфліктів з владою. Авторитет єпископату, підірваний усвідомленням співпраці з радянськими органами безпеки, в постсоціалістичний час став предметом суспільних дискусій. Частина парафій

або кліриків, що прагнула відновити більш автентичну церковну незалежність, тяжіла до альтернативних юрисдикцій автокефальної, а потім Православної церкви України.

Католицькі громади Волині в пострадянський час зіткнулися з парадоксальною ситуацією здобувши свободу, вони мали відбудовувати практично з нуля те, що радянська система планомірно руйнувала впродовж десятиліть. Відновлення єпархіальних структур, будівництво чи повернення храмів, пошук священиків усе це відбувалося паралельно з потужним демографічним чинником: польська спільнота, яка становила основу католицьких парафій, після 1991 року активно скористалася можливістю виїхати до Польщі, що суттєво зменшило чисельність католицьких вірян.

Для протестантських спільнот пострадянська свобода обернулася вибуховим зростанням: громади, що десятиліттями функціонували в підпіллі чи напівлегально, нарешті могли легально проводити публічні заходи, будувати молитовні доми, вести місіонерську роботу. Волинська область стала одним із регіонів, де протестантські деномінації, особливо баптисти та п'ятидесятники демонстрували значне зростання в 1990-ті роки. Досвід підпільного виживання парадоксально зміцнив організаційну культуру цих громад, зробивши їх більш стійкими і згуртованими.

Міжконфесійні відносини, деформовані радянською системою «поділяй і владарюй», також несли відбиток минулого взаємна недовіра між конфесіями, посилена тим, що частина вірян і духовенства різних деномінацій у радянський час виступала інформаторами одне проти одного, не зникала миттєво після 1991 року.

Висновки. Радянська держава не мала єдиної уніфікованої моделі ставлення до всіх конфесій – це, мабуть, найважливіший висновок із запропонованого аналізу. На прикладі Волині добре видно, як влада застосовувала принципово різні організаційні схеми залежно від чисельності

громади, її історичного статусу в регіоні, етнічних асоціацій, ступеня керованості та місіонерської активності. Православ'я отримало нішу «контрольованої інтеграції» – ціною повного підпорядкування і функціонального використання державою. Римо-католицизм опинився в стані поступової маргіналізації через кадровий дефіцит, підозру у зв'язках із «ворожим» зовнішнім центром і асоціацію з непануючою етнічною групою. Протестантські спільноти стали мішенню адміністративного дисциплінування і переслідувань саме тому, що їхні організаційні форми за своєю природою суперечили логіці централізованого контролю.

Диференційований характер радянської конфесійної політики свідчить про те, що вона мала не суто ідеологічну природу (примус до атеїзму), а значною мірою управлінську: релігійна сфера структурувалася відповідно до потреб контролю, і різні конфесії ставали об'єктами різних управлінських технологій. Це дозволяє розглядати радянський досвід не лише як частину загальної історії релігійних переслідувань, а й як специфічну главу в історії державного адміністрування суспільної різноманітності. Усвідомлення цього є необхідною умовою для розуміння тривалих наслідків радянського минулого в сучасному конфесійному житті Волині та України загалом.

Список використаних джерел

1. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціальні трансформації та особливості: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 381 с.
2. Єленський В. Є. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.
3. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982. Vols. 1–2. Crestwood, NY: St. Vladimirs Seminary Press, 1984.

4. Walters P. The Russian Orthodox Church and the Soviet State. *Religion and the State: The Struggle for Legitimacy and Power*. 1986. Vol. 483. P. 135–145.
5. Бажан О. Г., Данченко С. І. «Бурхлива весна» Православної церкви: ліквідація обласних структур РПЦ на Хмельниччині в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. *Проблеми вивчення історії Другої світової війни*. 2003. № 7. С. 129–155.
6. Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 258 p.
7. Bociurkiw B. R. Soviet Religious Policy in the Ukraine in Historical Perspective. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 1982. Vol. 2, no. 3. P. 1–21. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol2/iss3/1> (date of access: 23.04.2026).
8. Fletcher W. C. Soviet Believers: The Religious Sector of the Population. Lawrence: Regents Press of Kansas, 1981. 277 p.
9. Отрош М. Історія державно-церковних відносин в СРСР на заключному етапі його існування та в країнах пострадянського простору в перші роки їх незалежності. *Проблеми всесвітньої історії*. 2025. № 31. С. 90–115. DOI: <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-6>.
10. Madała T. Polscy księża katolicy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 r. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1996. 278 s.
11. Sawatsky W. Soviet Evangelicals since World War II. Scottdale, PA: Herald Press, 1981. 508 p.
12. Bourdeaux M. Opium of the People: The Christian Religion in the USSR. London: Faber & Faber, 1965. 232 p.
13. Berkta D. Russian Orthodox Church, an instrument in Russian Foreign Policy?. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. International relations*. 2023. No. 57. P. 61–67. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2023/2-57/61-67>.

14. Religion in the USSR / ed. by R. Conquest. London: Bodley Head, 1968.
162 p.

15. Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. Київ: Світ знань, 2000. 333 с.